

Могла вибрати між помстою і покаранням у вигляді штрафу.

Більшість дослідників приходять до висновку, що кровна помста носила позасудовий характер. В XI—XII ст. ст. Київська держава відмовилась від кровної помсти, заборонивши її застосування, що зафіксовано в ст. 2 Поширеної Правди, і замість неї передбачила штраф¹.

Відмова від кровної помсти і заміна її штрафом значною мірою пояснюється прагненням держави збільшити приток доходів до княжої казни. З цим не можна не погодитися. Але була ще одна вагома причина відмови від кровної помсти, навіть в обмеженому вигляді. В суспільстві, де основним методом експлуатації було примушування до податі, щоденне посягання на життя та майно безпосереднього виробника давало останньому легальну можливість противитися своїм гнобителям, використовуючи різні засоби, в тому числі і кровну помсту.

На відміну від кровної помсти смертна кара — це міра державного примусу, котра визначається та застосовується державним органом. Смертна кара передбачається відповідними нормами і застосовується за вироком суду, винесеного на підставі і на розгляді обставин конкретної справи.

Надійшла до редколегії 10.01.96

ПРАВО І ЕКОЛОГІЯ

А. П. ГЕТЬМАН, д-р юрид. наук,
доц. НЮА України

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ЕКОЛОГО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Перш ніж розпочати дослідження питання про поняття та систему еколого-процесуального права, слід дати загальну характеристику екологічному праву з позиції самостійності даної галузі права у системі права України.

Становлення та розвиток екологічного права супроводжуються широкою науковою дискусією, що є цілком виправданим. Висловлені думки у загальних рисах зводяться до таких положень. Одні автори вважають, що екологічне право слід розглядати як інтегровану (комплексну) галузь права, до складу якої входять кілька самостійних галузей

¹ Российское законодательство X—XX вв. Т. 1. С. 64.

права, регулюючих різні види екологічних відносин. Причому інтегрованість даного поняття тлумачиться по-різному. М. Д. Казанцев визначав природоресурсове право як інтегровану галузь права, що має Загальну та Особливу частини, до складу якої входять земельне, водне, гірниче, лісове і природоохоронне право як самостійні галузі права¹.

В. В. Петров вважав, що екологічне право об'єднує природоресурсове і природоохоронне право². За думкою інших авторів, з урахуванням окремих розрізень у назві галузей права та їх структурному поділі екологічне право включає такі самостійні галузі права екологічної спрямованості, як земельне, водне, лісове, гірниче, фауністичне, повітряноохоронне та ін. Як обґрунтування цього висувається теза про те, що кожна галузь права, яка вміщується в екологічне (природоресурсове) право, регулює самостійний вид екологічних відносин, основу яких складають різні екологічні об'єкти. Тому кожна галузь права має свою юридичну форму у вигляді земельного, водного, лісового, гірничого, фауністичного і повітряноохоронного законодавства³.

В. Л. Мунтян, досліджуючи питання раціонального природокористування та його правового забезпечення, виходив із можливості появи особливої галузі права, регулюючої складні відносини природокористування, але виключав з неї норми земельного, водного, гірничого, лісового та іншого законодавства екологічної спрямованості⁴.

Існує також думка згідно з якою як самостійну і комплексну галузь права слід було б розглядати право навколишнього середовища, а не екологічне право. Так, Ю. С. Шемшученко вважає, що предметною сферою екологічних відносин є навколишнє середовище. І тому найменування «право навколишнього середовища» є більш точним ніж «екологічне право», оскільки у зазначеному терміні відображаються сутність відповідної галузі права. При цьому, за думкою Ю. С. Шемшученка, екологічні відносини є єдиними⁵.

¹ Див.: Казанцев Н. Д. Природоресурсовое право и его пределы как интегрированной отрасли права // Вестн. МГУ. Сер. Право. 1967. № 6. С. 3—9.

² Див.: Петров В. В. Экология и право. М., 1981. С. 47—50.

³ Див.: Колбасов О. С. Экология: политика — право. М., 1976. С. 155; Тютюкин Ю. Н. Природа, общество, закон. Кишинев, 1971. С. 127—129; Яковлев В. Н. Экологическое право. Кишинев, 1989. С. 35.

⁴ Див.: Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования: Авт. дис. ... д-ра юрид. наук. Х., 1975. С. 24—27.

⁵ Див.: Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии. К., 1989. С. 64—75.

Отримує свій розвиток концепція згідно з якою екологічне право з урахуванням усього масиву екологічного законодавства не відноситься до комплексної галузі права у загальній системі права. Але й тут у прибічників даної концепції є деякі відмінності у розумінні змісту екологічного права. Так, Ю. О. Вовк вважає, що природоресурсове право має єдиний предмет правового регулювання у вигляді суспільних відносин, що складаються з приводу раціонального використання природних ресурсів, їх відтворення і охорони навколишнього природного середовища. З урахуванням викладеного він робить висновок, що природоресурсове право сформувалось на основі розгалуженого законодавства у самостійну галузь права. При цьому природоохоронне право не відноситься до самостійних галузей права¹. В. К. Попов, підтримуючи цю позицію, відзначає, що єдині екологічні відносини мають кілька різновидів (земельні, водні, гірничі, лісові та ін.), які відображаються у специфічних правових формах у вигляді підгалузей екологічного права (земельного, водного, лісового, гірничого, фауністичного, повітряноохоронного та ін.)². Такої ж думки дотримуються й інші автори, вважаючи, що наведений підхід до розуміння екологічного права забезпечує єдність даного права як самостійної галузі права та його внутрішню диференціацію³.

Викладене свідчить про те, що в науці йдеться активний пошук оптимального розуміння суті екологічного права, його місця у системі права і його назви. На наш погляд, більш обґрунтованою є позиція тих авторів, які розглядають екологічне право як самостійну (але не інтегровану) галузь права з підгалузевою структурою, оскільки з урахуванням єдності екологічних відносин, відображуваних сутю екологічної системи, прийнятною та правильною юридичною формою даних відносин є екологічне право як самостійна галузь права України.

Формою екологічного права виступає сукупність нормативних актів, що уявляють собою екологічне законодавство. При цьому екологічне право регулює екологічні відносини як єдині і однорідні, виникаючі з приводу належності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення і охорони природного середовища. Екологічне законодавство регулює не лише екологічні, а й інші, пов'язані з ними відносини:

¹ Див.: Вовк Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Х., 1986. С. 9—13.

² Див.: Попов В. К. О понятии экологического права и преподавании его в вузах//Вестн. МГУ. Сер. Право. 1987. № 5. С. 37—38.

³ Див.: Ерофеев Б. В. Экологическое право. М., 1992. С. 26.

управлінські, майнові, фінансові, у сфері податків за користування природними об'єктами та ін.

Питання про поняття еколого-процесуального права безпосередньо пов'язане з визначенням системи еколого-процесуальних норм та ступенем їх угруповання. Під системою еколого-процесуальних норм слід розуміти ступінь угруповання даних норм у відповідну спільність, яка має логічно завершену структуру. Ступінь угруповання таких норм може бути різною, а саме: самостійна галузь права; підгалузь процесуального права в рамках матеріальної галузі права; інститут (простий або складний) в рамках матеріальної галузі права; окремі відокремлені групи процесуальних норм, які не досягли ступеня угруповання самостійного інституту.

З питання про систему еколого-процесуальних норм у юридичній літературі існують різні погляди. Так, М. О. Сыродоев, розглядаючи питання правового регулювання вилучення і відводу земель для державних та суспільних потреб, вважав, що група правових норм, регулюючих цей процес, *складає інститут* (курсив наш. — Авт.), який входить в галузь земельного права¹. О. О. Забелишенський, досліджуючи функції управління земельним фондом, писав: «Можна стверджувати, що процесуальні норми, що регулюють порядок надання земель у користування, землеустрій, розв'язання земельних спорів і ряд інших відносин, які складають земельний процес — земельне процесуальне право, яке може, мабуть, бути *визнано підгалуззю земельного права*»² (курсив наш. — Авт.). М. І. Краснов і І. О. Іконицька, аналізуючи зміст процесуальних форм земельного права і в цьому аспекті — співвідношення державного управління земельним фондом і земельного процесу, визнали за необхідне включити в правовий інститут державного управління земельним фондом процесуальні норми, які визначають порядок реалізації його матеріально-правових норм³. Таким чином, процесуальні норми, які містяться у земельному праві, за думкою М. І. Краснова і І. О. Іконицької, не уявляють собою самостійне правове явище, що сформувалося — правовий інститут або підгалузь права, а були лише засобом реалізації матеріального змісту державного управління земельним фондом і є складовою частиною відповідного інституту управління.

¹ Див.: Сыродоев Н. А. Правовое регулирование изъятия и отвода земель для государственных и общественных надобностей. М., 1964. С. 4.

² Див.: Забелишенский А. А. Управление земельным фондом в СССР. М., 1974. С. 45—46.

³ Див.: Краснов Н. И., Иконицкая И. А. Процессуальные вопросы советского земельного права. М., 1975. С. 50.

Наявність в юридичній літературі різних думок з питання про систему земельно-процесуальних норм є закономірним і необхідним етапом пошуку у визначенні та становленні такої системи: В сучасний період ступінь угруповання еколого-процесуальних норм має визначену, логічно завершену структуру. Її слід розглядати як процесуальну підгалузь права, яка перебуває в рамках матеріальної галузі екологічного права.

В загальній теорії права підгалузь права розглядається як об'єднання правових інститутів, для котрих характерна висока ступінь спеціалізації, диференціації та інтеграції правових спільностей, що входять до його складу¹.

Підгалузь регулює комплекс суспільних відносин, що повторюються. Як вважає О. С. Іоффе, підгалузь, як і галузь права, має містити у собі сукупність норм, регулюючих однорідні відносини різних видів з включенням до свого складу й таких норм, на основі яких можуть бути придбані конкретні права і обов'язки².

Як один з чинників підгалузі права, що виділяє її з інших правових спільностей, слід вважати наявність у складі підгалузі загального інституту або асоціації загальних норм³. Для екологічного права зараз є характерною диференціація його нормативно-правової бази. Поряд з кодексами і законами, які регулюють поресурсові сфери суспільних відносин (земельні відносини — Земельний кодекс, водні відносини — Водний кодекс, лісові відносини — Лісовий кодекс і т. п.), приймаються законодавчі акти, які регулюють нові екологічні відносини, наприклад, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд», обговорюється проект закону «Про охорону і використання рослинного світу». Єдиного нормативного акту для екологічного права поки що немає.

Внаслідок цього еколого-процесуальна підгалузь права ще не має законодавчо виділених загальних положень у вигляді загального правового інституту. Але асоціація загальних норм, що формують такий інститут, є характерною для названої підгалузі. Це норми, що встановлюють принципи як в цілому еколого-правового процесу, так і його окремих проваджень, а також еколого-процесуальну форму для реалізації матеріальних норм екологічного права. Тому уже зараз ці норми можуть бути виділені в особливий структур-

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Структура советского права. М., 1975. С. 154, 155.

² Див.: *Иоффе О. С.* Структурные подразделения системы права (на материалах гражданского права)//Учен. зап. ВНИИСЗ. 1968. Вып. 14. С. 50

³ Див.: *Алексеев С. С.* Вказ. праця. С. 155.

турний підрозділ єдиного кодифікованого для екологічного права, нормативного акта.

Таким чином, під еколого-процесуальною підгалуззю права слід розуміти сукупність правових норм, встановлених або санкціонованих державою і регулюючих однорідні еколого-процесуальні відносини, пов'язані з просторово-територіальним устроєм об'єктів природи, обліком природних ресурсів, плануванням, прогнозуванням, спостереженням та інформуванням у сфері охорони навколишнього природного середовища, розподілом і перерозподілом природних об'єктів, екологічним контролем, екологічною експертизою, розв'язанням екологічних спорів.

Система галузі права — це сукупність правових утворень, які складають зміст такої галузі. Для підгалуззі права також характерною є наявність певних правових утворень з тією лише різницею, що галузь права може складатися з підгалуздей, правових інститутів та окремих груп правових норм, а підгалузь права — з правових інститутів та окремих груп правових норм.

Еколого-процесуальна підгалузь права складається з багатьох простих і складних інститутів. Основу їх класифікації становлять відокремлені суспільні відносини у межах тієї групи еколого-процесуальних відносин, які складають предмет даної підгалуззі права. Особливості відносин, що регулюються, — головний критерій розмежування правових інститутів у середині еколого-процесуальної підгалуззі права.

Норми еколого-процесуального права регулюють не одне специфічне суспільне відношення, а низку відносин, що відрізняються у тому або іншому ступені одне від одного, володіють певною відокремленістю. Зазначене дає підстави для систематизації норм за різними простими і складними правовими інститутами. Прості інститути складаються з норм, регулюючих порівняно невелику однорідну групу відносин; складні — включають до себе кілька простих правових інститутів, об'єднаних певною спільною основою. Крім правових інститутів, в еколого-процесуальній підгалуззі права містяться також норми, які не входять в якийсь-то інститут. Ці норми закріплюють правові принципи, формують загальні для усїєї підгалуззі поняття, положення та ін.

Таким чином, слід розрізняти Загальну і Особливу частини еколого-процесуального права. У Загальній частині зосереджені правові інститути та окремі групи еколого-процесуальних норм, які мають визначальне значення для усїєї підгалуззі права в цілому та складових елементів її Особливої частини. У Загальній частині розрізняють такі правові інститути та окремі групи норм: право суб'єктів на звер-

нення до відповідних органів для розв'язання індивідуально-конкретних справ у сфері використання, відтворення природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища; принципи еколого-правового процесу; інститут суб'єктів еколого-правового процесу; інститут підвідомчості розглядання екологічних індивідуально-конкретних справ; процесуальні строки; інші процесуальні правила розглядання екологічних індивідуально-конкретних справ.

Особлива частина еколого-процесуального права включає до себе правові інститути та норми, які регламентують окремі види проваджень еколого-правового процесу. Складними правовими інститутами слід вважати: просторово-територіальне улаштування об'єктів природи; облік природних ресурсів і ведення природоресурсових кадастрів; планування, прогнозування, спостереження (моніторинг) та інформування у галузі використання, відтворення і охорони навколишнього природного середовища; розподіл і перерозподіл природних ресурсів; контроль за використанням, відтворенням природних ресурсів і охороною навколишнього природного середовища; екологічну експертизу; позасудове розв'язання екологічних спорів.

У свою чергу, кожний з названих складних правових інститутів складається з низки простих інститутів. Так, складний інститут «Облік природних ресурсів і ведення природоресурсових кадастрів» складається із таких простих інститутів: облік земель і ведення земельного кадастру; облік вод і ведення водного кадастру; облік лісів і ведення лісового кадастру; облік тваринного світу і ведення кадастру тваринного світу та ін. До складного інституту «Просторово-територіальний устрій об'єктів природи» входять такі прості інститути: землеустрій, лісоустрій, устрій про полювання, паспортизація водних об'єктів і деякі інші. Складний інститут «Розподіл і перерозподіл природних ресурсів» містить такі прості інститути: надання і вилучення земельних ресурсів; надання і вилучення водних ресурсів; надання і вилучення надр; надання і вилучення територій і об'єктів природно-заповідного фонду; надання і вилучення об'єктів тваринного світу.

Таким же чином й інші складні інститути Особливої частини еколого-процесуального права містять кілька простих інститутів. Саме така система еколого-процесуального права України має лежати в основі кодифікації як в цілому екологічного права, так і в його еколого-процесуальній підгалузі.

Надійшла до редколегії 11.12.95